

О. В. Бутиліна

OLENA V. BUTYLINA

ОСОБЛИВОСТІ МАРГІНАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ В УМОВАХ СУСПІЛЬСТВА, ЩО ТРАНСФОРМУЄТЬСЯ

Abstract. The article is dedicated to study of the external and internal factors contributing to youth marginalisation. The marginalisation of young people has some specific features and produces a 'double effect'. On the one hand, the low social status of youth contributes to young people's social exclusion, yet on the other hand it provides certain space for social innovations for this group. Youth marginalisation largely affects the process of young people's social development as well as the way the youth implement their social functions in society.

У сучасному суспільствознавстві існують різні уявлення про місце та роль молоді в суспільстві, що змінюється. Особливістю вивчення цієї соціальної групи в умовах сучасної України є аналіз специфічних молодіжних проблем у контексті кризових явищ і процесів, що відбуваються в нашій країні. Ускладнюються різні форми взаємодії молоді з усіма соціальними підсистемами, активізуються конфліктні явища як усередині цієї групи, так і між молоддю і суспільством у цілому. Це актуалізує цілий ряд проблем, серед яких є і проблема маргінальності молоді. Виникнення нових аспектів життєдіяльності молодого покоління виявляється

в підвищенні вимогливості до себе і до навколишнього світу. Дослідження явищ перехідності, нестійкості і невизначеності (тобто маргінальності) викликає особливий інтерес, тому що саме вони, на нашу думку, сприяють прояву в молоді найрізноманітніших (часто латентних) характеристик і якостей. Найбільш значний внесок у дослідження цих проблем, як нам здається, повинен внести соціологічний аналіз, оскільки саме він дозволяє провести багаторівневе дослідження, виявивши специфіку маргінального статусу цієї соціальної групи.

Метою нашої статті є виявлення специфіки маргінального статусу мо-

люди й особливостей його прояву в реаліях сучасного суспільства. Завданнями даної публікації ми визначили такі, як аналіз соціального самопочуття та характеру задоволення основних потреб молоді, виявлення пріоритетів у виборі життєвої стратегії, а також визначення рівня розробленості даної проблеми.

У сучасному соціологічному знанні немає визначеної відповіді на питання про місце і роль молоді в суспільстві, чітко не виявлені пріоритети її соціального розвитку і функціонування, звідси виникає потреба в аналізі сутнісних характеристик цієї соціальної групи.

Так, деякі російські дослідники молодіжної проблематики, говорять про існування двох полжосних позицій у визначенні ролі молоді в суспільному розвитку. «Перша полягає в тому, що молодь визнається суспільною небезпекою, джерелом соціального регресу, руйнівником культури. Друга позиція відносно молоді – прагнення бачити в ній насамперед потенціал суспільного розвитку, джерело суспільно корисних інновацій» [1, с.145]. На наш погляд, і та, і інша позиції мають право на існування, однак друга уявляється більш обґрунтованою. Саме ця соціальна група має сили, можливості та бажання активно діяти, змінюючи звичне минуле. Однак не можна обвинувачувати молодь у тих, часто негативних, перетвореннях, що відбуваються в нашому суспільстві. Через брак досвіду і знань, якими володіє старше покоління, дії молодих людей можуть суперечити прийнятим у суспільстві нормам і стандартам. Вони створюють щось нове, що часто сприймається іншими групами з великим побоюванням або навіть негативно. Тому діяльність молодого покоління, ре-

зультатом якої є зміна навколишньої дійсності, запровадження чогось нового, може розцінюватися деякими як руйнування колишніх підвалин і культурних зразків. Потрібно відзначити, що це цілком природний, об'єктивний процес. Ряд учених намагається поєднати ці полжосні позиції, аналізуючи характеристики молоді й обґрунтовуючи причини різних типів поведінки цієї групи (як соціально схвалюваних, так і тих, що відхиляються від норм). Так, наприклад, Н. Паніна в дослідженні, присвяченому вивченню структури цінностей і соціального самопочуття молоді, говорить про низький рівень соціального самопочуття й аномічної деморалізованості сучасної молоді [3]. Р. Ануфрієва вважає молодь найбільш маргіналізованою частиною нашого суспільства [2]. Розмірковуючи над проблемами соціалізації і соціального самовизначення молоді, ряд учених підкреслює творчий потенціал молодого покоління, його соціальну суб'єктивність [4, 5].

Таке різноманіття інтерпретацій сутності даної групи, на наш погляд, обумовлено, в першу чергу, її маргінальним становищем у суспільстві, складнощами і протиріччями процесу соціалізації, а також кризовими явищами в суспільстві в цілому й у молодіжному середовищі зокрема.

Молодь – специфічна соціально-демографічна група. Маргінальність є одночасно її сутнісною, обумовленою віковими особливостями, і ситуативною характеристикою, пов'язаною з макросоціальними змінами, переходом українського суспільства до нового соціального укладу. За віковою ознакою молодь перебуває між двома соціально-демографічними групами: діти і дорослі. Звідси ряд психологічних і соціологічних теорій, які вказу-

ють на те, що стадія розвитку особистості, відповідна даному віковому періодові, відрізняється від інших тим, що на цьому етапі життя відбувається не тільки інтенсивний фізіологічний і психічний розвиток організму, формування бачень перспектив індивідуальної самореалізації, але й здійснюється перехід від однієї (дитячої) системи світосприйняття, світовідчування до іншої (дорослої). Ця стадія припускає прояв активності молодого людини та відіграє величезну роль у становленні її особистості. Багато в чому це обумовлено тим, що базова структура ціннісної свідомості, сформована в так звані «формативні роки» (термін Р. Інглехарта) – 12-18 років, є практично незмінною протягом усього життя.

Системна криза, що охопила наше суспільство, безумовно, ускладнює контакти молоді із суспільством, тому вона опиняється в подвійній маргіналізуючій ситуації: з одного боку, вплив макросоціальних змін, з іншого – внутрішній, природний стан молоді, який характеризується як перехідний, тобто маргінальний.

Особливістю стану молоді в будь-якому суспільстві є те, що, з одного боку, вона входить у той соціальний простір, що був створений попередніми поколіннями без її участі, з іншого боку, той заряд енергії, що містить ця група, реалізуючись, здатний змінити, зламати, переформувати створене раніше. У кризові періоди розвитку соціуму життєві сили різних соціальних груп активізуються. Як вважають російські вчені В. І. Чупров та Ю. А. Зубок, «невизначеність, що підсилюється, і нестабільність у суспільстві... вмикають свого роду захисні механізми, активізуючи інноваційний потенціал молоді» [5, с.199].

Які ж рушійні сили цих механізмів? Де криються ресурси інноваційного потенціалу нового покоління? На наш погляд, відповідь на ці питання можна одержати, звернувшись до феноменів такої якості молоді, як маргінальність.

Проаналізуємо і з'ясуємо характер маргінальності молодого покоління українців, визначивши зовнішні і внутрішні фактори цього стану. Українське суспільство, що характеризується як аномічне, кризове, може мати і таку характеристику, як маргінальність. Швидкий перехід до іншого соціального укладу життя призводить до руйнування колишніх підвалин, з одного боку, і провокує появу деяких старих стереотипів і норм поведінки, з іншого, оскільки нової ціннісно-нормативної системи, адекватної суспільству, що формується, ще не існує. Молодь як невід'ємна і найбільш активна частина будь-якого суспільства об'єктивно залучена до цих змін. Вона їх гостро переживає, влаштовуючи власне життя. Ця група виступає одночасно як суб'єктом, так і об'єктом перетворень, що відбуваються, тому результатом такого включення є поява характеристик ситуативної маргінальності, властивої також і іншим соціальним групам нашого суспільства.

Зовнішні умови, що впливають на процес соціального становлення молоді (соціально-економічна нестабільність, криза ціннісно-нормативної системи, правова незахищеність тощо), відображаються у першу чергу на рівні соціального самопочуття цієї групи нашого суспільства. Соціальний стан і соціальне самопочуття населення, у тому числі й молодого покоління, є визначальними показниками характеру тих змін, які відбуваються в суспільстві і визначають рівень соціального здоров'я суспільства,

що залежить від можливості реалізації потенціалу молоді і задоволення її основних потреб. Результати моніторингу, проведеного Інститутом соціології НАН України, показують, що загальний рівень соціального самопочуття молоді залишається на досить низькому рівні. Це проявляється в негативних оцінках достатності основних соціальних благ. Так, дослідниками було виявлено, «що високий рівень напруженості викликає недостатність у забезпеченні таких цінностей, як «державний захист від зниження рівня життя» – це відзначили 81 % респондентів, «стабільність у державі та суспільстві» – 75 %, «екологічна безпека» – 74 %, «підходяща робота» – 68 %, «соціальний оптимізм» – 67 %. Недостатність у забезпеченні цих потреб відзначили більше ніж 2/3 молоді країни. Більше половини вказали на нестачу таких соціальних благ, як «можливість повноцінно проводити відпустку» – 65 %, «дотримання в країні прав людини» – 65 %, «керівники, здатні керувати державою» – 63 %, «автомобіль» – 61 %, «можливість підробити» – 60 %, «можливість харчуватися у відповідності зі своїми смаками» – 59 %, «захист від злочинності» – 52 %, «модний і красивий одяг» – 52 %. Напруженість у забезпеченні саме цих цінностей призводить до істотного зниження загального рівня соціального самопочуття молоді» [3, с.14].

Погоджуючись з дослідниками, можна відзначити, що більшість із перерахованих не задоволених потреб, особливо макросоціального характеру, сприяють прояву негативних емоційних реакцій, у той же час такі показники, як «можливість повноцінно проводити відпустку», «автомобіль», «модний і красивий одяг» і деякі інші, свідчать про зростання рівня домагань молоді, що деякі соціологи називають революцією домагань. Прагнучи реалізувати ці домагання молоді активніше, ніж інші соціально-демографічні групи, включається в різні сфери життя сучасного суспільства. Результати численних досліджень показують, що вона, з одного боку, підтримує проведені в нашому суспільстві реформи, з іншого боку – бачить і відзначає всі недоліки цього процесу. Складності трансформації породжують цілий ряд проблем у молодіжному житті і стають джерелом незадоволеності. Можна помітити, що молоді більш оптимістично ставиться до змін, що відбуваються, включаючись у різні сфери життєдіяльності, тому оцінки власних сил і здібностей досить високі. Однак далеко не всі відразу одержують те, до чого прагнуть, а це значить, що активність даної групи обумовлюється саме бажанням досягти цілей, вибираючи іноді нестандартні засоби, нові способи.

Таблиця 1

Задоволеність умовами життя в цілому середрізних вікових груп молоді, %
(червень 2002 р.) [6, с. 29]

	Вікові групи молоді, років					Молодь у цілому
	14–16	17–18	19–20	21–24	25–28	
Задоволені	28	20	15	11	9	16
Не задоволені	19	28	30	37	41	32
Коефіцієнт задоволення умовами життя	1,5	0,7	0,5	0,3	0,2	0,5

У цілому, дані соціологічних досліджень, наведені в збірнику «Нове покоління незалежної України» свідчать про те, що для молоді характерний високий рівень незадоволеності умовами життя (див. табл. 1).

Як бачимо, у процесі дорослішання задоволеність умовами життя зменшується. Це пов'язано з необхідністю самостійно вирішувати виникаючі проблеми і зіткненням з першими труднощами дорослого життя. Серед молоді у віці 25-28 років рівень незадоволеності найбільш високий, адже саме в цьому віці людина вирішує проблеми, пов'язані зі створенням родини, облаштуванням її побуту, професійною реалізацією тощо. Для молоді усіх вікових груп характерне прагнення до подолання труднощів, що в сукупності з незадоволеністю існуючим життям є прямим свідченням бажання молоді людини до здійснення активної, перетворюючої діяльності, що сприяє поліпшенню життя цієї групи і суспільства в цілому.

Якщо для старшого покоління, як свідчать численні соціологічні дослідження і реальна соціальна практика, ще домінує стратегія виживання, то для більшості молодих людей – стратегія життєвого успіху. За даними моніторингу «Україна-2002», проведеного Інститутом соціології НАН України, для дорослого населення характерне також почуття незадоволеності, що виражається в оцінках прожитого етапу життя. Більшість (65 %) вважає, що не досягли в житті того, чого бажали (14 % – нічого не досягли і 51 % – мало досягли з того, до чого прагнули), і лише 2 % респондентів оптимістично оцінили досягнуті результати [12]. Для молоді така тенденція не характерна. Безсумнівно, це визначається тим, що для цієї демографічної групи більша

частина життя ще попереду та основні досягнення – справа майбутнього. Проте все, що стосується незадоволеності цієї групи, носить скоріше ситуативний характер, пов'язано з появою нових соціальних можливостей та виступає визначальним фактором у виборі життєвої стратегії.

Досліджуючи соціальне самопочуття населення нашої країни, Е. І. Головаха і Н. В. Паніна, відзначають важливу тенденцію: «Для всіх поколінь характерним є статистично значиме зменшення частки людей, яким не вистачає умінь жити в нових соціальних умовах» [12, с. 327]. І хоча у молоді цей показник до 2002 р. знизився на 10 % у порівнянні з 1995 р., він вище, ніж у представників старших поколінь. Це свідчить про досить високий рівень адаптивних можливостей молоді, що виникають за рахунок активізації її інноваційного потенціалу.

На жаль, негативним тлом перетворень, здійснюваних у нашому суспільстві, є відсутність стабільності, що виражається у втраті почуття власної безпеки, зниженні матеріального рівня життя, нагромадженні негативних емоцій. Одночасно ці фактори макросоціальних змін виступають як стимул для прояву креативних можливостей молоді і змушують багатьох представників цієї групи шукати нові рішення старих проблем. Маргінальний, перехідний стан молоді виступає «обов'язковою умовою» для активізації здатності йти на ризик, що в умовах суспільства ризику, яким безсумнівно є українське суспільство, надзвичайно важливо. Спроби поліпшити своє матеріальне становище і підвищити соціальний статус формують у молоді стратегії, насамперед пов'язані з пошуком більш високооплачуваної роботи, підвищенням кваліфікації і рівня

освіти, заняттям підприємництвом, тобто, як підкреслювалося вище, це стратегії досягнення життєвого успіху і самореалізації. Тому, як вважають учені, ґрунтуючись на отриманих даних досліджень, «зміна умов соціалізації, більш «тверді правила гри» у боротьбі за соціальний успіх обумовлюють формування у молодого покоління нової системи пріоритетів щодо тих якостей, які необхідно формувати та розвивати. На першому місці – стійкість у боротьбі з труднощами (71 %), освіченість (66 %) як один з важливих культурних капіталів, сила і витривалість (63 %), відповідальність (63 %), працьовитість (63 %), діловитість (52 %). Тобто у свідомості молоді сформоване розуміння важливості «ринкових» якостей для досягнення успіху. Такі гуманістичні якості, як доброта (50 %) і чесність (50 %) трохи ступаю прагматичним» [6, с. 39].

Як відзначалося вище, складності, пережиті сучасним суспільством, стають індикатором соціального самопочуття населення в цілому і молоді зокрема. Маргінальне становище багатьох груп нашого суспільства сприяє прояву найрізноманітніших феноменів. Так, для більшості представників старшого покоління характерна криза ідентичності, обумовлена переходом нашого суспільства до нового соціального укладу, складності адаптації до цієї системи, негативне ставлення до перетворень, домінування почуття непотрібності, апатії. Молодь у силу вікових і психологічних особливостей більш оптимістично ставиться до подібних змін, стійко переживає складні часи, упевнено дивиться в майбутнє. Це підтверджують дані, отримані соціологами Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна в ході соціологічного дослідження, проведе-

ного в 1999 р. серед харківських підлітків (12–17 років)¹. Дослідниками зафіксовано чотири типи установок, що відповідають різним життєвим позиціям підростаючого покоління:

Перший тип – установка на активну життєву позицію («я сам зміню своє життя»– 78 %); другий тип – інфантильний тип («сподіваюся, що мені допоможуть»– 13 %); третій тип – «соціальне утриманство» («сам нічого не зможу змінити, необхідні реформи в суспільстві»– 15 %); четвертий тип – «соціальна апатія» («що-небудь змінювати даремно, нехай усе йде, як йде» – 4 %).

Як бачимо, серед молодших вікових груп молодіжної когорти переважають установки на самостійне рішення життєвих проблем.

Однак ситуація в країні стримує можливості самореалізації молоді, ускладнює формування нової системи цінностей і світоглядних орієнтирів. Маргінальні характеристики сучасної молоді обумовлюють не тільки роздвоєність, нестійкість її свідомості, але й безпосередньо визначають її поведінку. Така ситуація, на думку Н. В. Паніної, багато в чому детермінує характер побудови нової ціннісно-нормативної системи суспільства в цілому.

Серйозним маргіналізуючим фактором можна вважати процес соціальної диференціації, що підсилюється, у молодіжному середовищі. Важливо відзначити, що молодь як суспільна група неоднорідна в соціальному відношенні, що насамперед визначається соціальним становищем батьків сьогорнішніх молодих людей. Тому «при визначенні соціальних позицій молоді, її різних груп необхідне дослідження якісних соціальних характеристик молоді: соціальний склад і

походження, матеріальне становище батьків, світогляд і релігійна приналежність, освіта і професійна діяльність, політичні погляди тощо.» [10, с. 371].

Аналіз маргінальності сучасної молоді передбачає дослідження різних аспектів і факторів цього явища, у тому числі і взаємин молоді з представниками старших поколінь. З огляду на маргінальний статус нашого суспільства, ми вважаємо, що всім соціально-демографічним групам у більшій або меншій мірі властиві риси переходності, маргінальності. Розглядаючи зв'язки, що поєднують людей різного віку, необхідно відмітити, що в сучасних умовах конфлікт поколінь, основу якого становить все більший розрив у ціннісно-світоглядних орієнтирах, набуває іншого характеру. Представники різних поколінь усе частіше говорять про посилення впливу молоді на інші демографічні групи суспільства, про її провідну роль суб'єкта суспільних перетворень. Так, американський антрополог М. Мід, яка досліджувала специфіку міжпоколінних взаємодій у суспільствах різного типу, зробила висновок про те, що сьогодні «розрив між поколіннями зовсім новий, він глобальний і загальний» [8, с. 361]. А нова культурна форма – префігуративна культура, як вважає дослідниця, характеризується тим, що дорослі вчать не тільки у своїх попередників і однолітків, але також і у своїх дітей. Діти сьогодні стоять перед майбутнім, що, підкреслює М. Мід, настільки невідоме, що ним не можна керувати так, як це робили їхні батьки й діди, здійснюючи зміни в одному поколінні. Такий підхід дозволяє говорити про збільшення значимості молодого покоління в процесі відтворення і перетворення суспільства.

Вплив зовнішніх умов (фактори нестабільності) на внутрішній стан молоді людини дозволяє говорити про маргінальність сучасної молоді як амбівалентне явище. «Подвійна» маргінальність цієї групи призводить до явищ різного порядку. З одного боку, соціальна диференціація, низький рівень соціального самопочуття, перешкоди на шляху самореалізації молоді спричиняються до соціально-психологічної напруженості, збільшення числа соціально несхвалюваних форм поведінки (ворожість, агресивність, «відхід у себе»). З іншого боку, усею складністю і неоднозначністю подій, що відбуваються, стимулюється прояв іншого спектра якостей, властивих маргіналу, а саме – творчу активність, здатність до перетворення і створення нового, іншими словами – реалізація інноваційного потенціалу. Це означає, що молодь, виконуючи одну з найважливіших соціальних функцій – інноваційну, сприяє розв'язанню основного конфлікту, пов'язаного з запереченням застарілого, віджилого і нагромадженням нового досвіду. Таким чином, молодь перебуває між традиціями і стандартами поведінки попередніх поколінь і новим, незвіданим світом, у якому їй потрібно буде жити. Чи впливає «подвійна» маргінальність молоді на процес соціального розвитку даної групи? На наш погляд, це не просте питання, яке вимагає додаткового, поглибленого дослідження, що стане предметом подальшого вивчення і майбутніх публікацій. Хотілося б відзначити, що соціальний розвиток молоді, котрий розуміється як «безперервний процес, який має своєю метою як наступність молодими соціального досвіду, накопиченого попередніми поколіннями, так і якісне його відновлення, а також передачу

оновленого досвіду наступним поколінням» [9, с. 94], зазнає певних змін. Так, функція відтворення суспільства молоддю сьогодні недостатньо реалізується, що обумовлено особливостями конфлікту між поколіннями, про який уже йшлося раніше, а також специфікою перехідного стану, в якому об'єктивно і суб'єктивно знаходиться ця група. Старше покоління, втративши провідні позиції, не здатне ефективно впливати на процес виховання молоді, передаючи свій соціальний досвід, що в сучасних умовах виявляється незатребуваним. Це провокує конфлікти молоді з інститутами соціалізації, про що пишуть В. І. Чулров, Ю. А. Зубок та К. Уільямс у роботі «Молодь у суспільстві ризику».

Підводячи підсумок, ще раз відзначимо, що для сучасної української молоді характерні феномени так званої «подвійної» маргінальності. Чи можна перебороти цей стан «подвійної маргінальності»? Певно, ні, оскільки позбулися характеристик внутрішньої маргінальності можна лише в процесі дорослішання, а ситуативна маргінальність, що виступає результатом макросоціальних змін, стає своєрідним супутником перетворень, катализатором активності молоді, змушуючи її створювати способи життєдіяльності, у підсумку, більш високого по-

рядку, що ведуть до змін. Як результат такого становища можна розглядати зміни в процесі соціального розвитку молоді й особливості виконання нею основних соціальних функцій. Підтримуючи дослідників, які підкреслюють, що «інтеграція молоді через інноваційну діяльність багато в чому залежить від ставлення до неї з боку суспільства» [5, с.122], можна підкреслити, що неприйняття прагнень молодого покоління часто стає не тільки джерелом напруженості і конфліктів різного роду, але й джерелом трансформації всієї соціальної системи. Тому молодь, інтегруючись у соціальний простір, істотно змінює його. Можна стверджувати: яка молодь, таке і суспільство. Саме її суб'єктивність є тією обов'язковою і незмінною умовою, що призводить до перетворень у соціальному цілому.

Проблеми, що залишилися невирішеними та вимагають подальшої теоретичної розробки й емпіричного дослідження, – це вивчення спрямованості соціального розвитку молоді, з'ясування рівня реалізації інноваційного потенціалу цієї соціальної групи і визначення впливу процесу соціокультурної маргіналізації на соціальне самопочуття й інноваційну активність молодого покоління. Ці питання стануть предметом майбутніх публікацій.

1. Ковалева А. И., Луков В. А. Социология молодежи: теоретические вопросы. – М.: Социум, 1999. – 351с.
2. Ануфриева Р. Маргинальная личность: характерные черты // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2000. – № 3. – с. 176-179.
3. Панина Н. Молодежь Украины: структура ценностей, социальное самочувствие и морально-психологическое состояние в условиях тотальной аномии // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 1. – с. 5-26.
4. Сокурская Л. Г. Социальное самоопределение молодежи как предмет социологического исследования // Вісник ХДУ. – 1999. – № 433. – с. 17-21.
5. Чулров В. И., Зубок Ю. А., Уильямс К. Молодежь в обществе риска. – М.: Наука, 2001. – 230 с.

7. Нове покоління незалежної України – К., 2003; Про становище молоді в Україні: Довідник. – К., 2000.
8. Мид М. Культура и мир детства. – М., 1988.
9. Чупров В. И. Молодежь в общественном воспроизводстве // Социс. – 1998. – № 3. – С. 93–106.
10. Социология молодежи: Учеб. пособ./Под ред. Проф. Ю. Г. Волкова- Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. – 576 с.
11. Підпіток у великому місті: фактори та механізми соціалізації/Під ред. Л. Г. Сокурянської. – Харків, 2000. – 207с.
12. Україна-2002. Моніторинг соціальних змін/За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2002. – 668 с.

Подано до редакції 15.04.2005 р.